

Ա-36

ՖԵԹ-ԱԼԻ ԱԽՈՒՆԴ-ՋԱԴԵ

ԵԳՂՏՈՊ ՓՈԴՅՈՊ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ.—ՅԵՐԵՎԱՆ. 1928

834.362

Ա-36

894.362
Ա-36

ՖԵՔ-ԱԼԻ ԱՒՈՒՆԴ-ԶԱԴԵ

ԽԱՐՎԱԾ ԱՍՏՂԵՐ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ—ՅԵՐԵՎԱՆ, 1928

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՄԻՐՋԱ-ՖԵԹ-ԱԼԻ ԱԽՈՒՆԴ-ՋԱԴԵ

Ծնվել է 1812 թ., մեռել է 1878 թ. մայիսի 28-ին)

ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս գրքի հեղինակը՝ Միրզա-Ֆեթ-Ալի Ախունդ-զադեն հանգիստանում է Ադրբեջանի թյուրքերի գրականության մեջ ամենախոշոր ստեղծագործողներից մեկը:

Նրա ստեղծագործության թե ուժի և թե հիմնական մոտիվի մասին ընթերցողը կարող է դատել հայերեն թարգմանված նրա «Մարված առողեր» գրքի հիման վրա, վորը նրա մյուս աշխատություններից ամենաբնորոշին է, լինելով միաժամանակ և գրական ու ամենալավ աղ աշխատություններից: Ներկա հոգվածով մենք նպատակ ունենք տալ հայ ընթերցողին գոնե համառոտ տեղեկություններ Ախունդ-զադեյի մասին:

Միրզա-Ֆեթ-Ալին ծնվել է 1812 թվին Նուխի քաղաքում¹: Նրա հայրը՝ Մամեդ-Թադին մինչև 1811 թվականը, ինչպես, ի միջի այլոց, նաև նրա ամբողջ տոհմը, ապրում էր Թավրիզում (Պարսկական Ադրբեջան) և պարապում էր առևտրով: Ազգությամբ նա պարսիկ էր:

Նույն այդ 1811 թվին Մամեդ-Թադին առևտրական նպատակով գալիս է Նուխի, և տեղը նրան այնքան է դուր գալիս, վոր գաղթում է Նուխի: Այստեղ նա չերկրորդ անգամ ամուսնանում է մի նուխեցի աղջկա հետ: Միրզա-Ֆեթ-Ալին ծնվել է նրա այս չերկրորդ կնոջից:

Կարծես 1814 թվին, մի զեպքի պատճառով, Միրզա-Ֆեթ-Ալու հայրը թեև վերադառնում է իր հայրենիքը, բայց Միրզա-Ֆեթ-Ալու մայրը չի կարողանում հաշտվել Մամեդ-Թադու թաղբիզում մնացած առաջին կնոջ հետ և այսպիսով համոզում իր ամուսնուն լեռ ուղարկել իրեն իր վորդու հետ Նուխի իր հորեղբայր Մոլլա-Հաջի-Ալի-Ասկյարի մոտ:

¹ Նուխին գտնվում է Կովկասյան սարերի հարավ-արևելյան կողմում, Նախիկի Շաքիի խանության մայրաքաղաքն է: Նուխին այժմյան Ադրբեջանի ՊՆՀ գավառական քաղաքներից մեկն է:

3298-91

Միրզա-Ֆեթ-Ալին այդ ժամանակվանից նորից վերադառնալով Ադրբեջան, այլևս վոչ մի անգամ չի տեսնվում իր իսկական հոր հետ և մնում է Մոլլայի մոտ, վորին նա աչնուհետև միշտ անվանում է «իմ չերկրորդ հայր»։ Անգամակ Մոլլան նրան վորդեգրում է և իր անմիջական ղեկավարութան տակ սովորեցնում է Ֆեթ-Ալուն պարսկերեն, թուրքերեն և արաբերեն լեզուներ, այն չափով, վոր փոքրիկ Ֆեթ-Ալին հրաշալի կերպով կարդում, գրում և խոսում է այդ լեզուներով։ Ֆեթ-Ալին «իր չերկրորդ հոր» ցանկություն և խրախուսանքների ազդեցության տակ միանգամայն լուրջ կերպով պատրաստվում էր մոլլա դառնալու։

1833 թվին նրա «չերկրորդ հայրը» գնալու չեր Մեկկա և այդ պատճառով էլ նա Ֆեթ-Ալու հետագա կրթությունն ու ուսումը հանձնարարեց մի վոմն «Մոլլա-Հուսեյին Գյանջլինսկու», վորը նույնչափ գիտնական էր, վորքան և ինքը։

Բայց այստեղ Ֆեթ-Ալու կյանքի մեջ մի խոշոր անցք տեղի ունեցավ, վորը հիմնովին փոխեց նրա ապագան։ Մինչ «չերկրորդ հայրը» Մեկկայում էր, Ֆեթ-Ալին հանդիպեց և բավական արագ կերպով մոտեցավ հայտնի բանաստեղծ և փիլիսոփա «Միրզա-Շաֆու» հետ², և իր ժամանակի այս առաջավոր գիտնականը վոչ միայն համոզեց Ֆեթ-Ալուն հրաժարվել իր հոգևորական դառնալու մտքից, այլև դարձրեց նրան հետադաշում իսլամի, ինչպես և ընդհանրապես կրոնի չերբեք չթուլացող հակառակորդ։

Միքանի ժամանակից հետո վերադարձավ Հաջի-Մոլլա-Ալի-Ասկլարը։ Միրզա-Ալուն սաստիկ սիրող և նրա ապագային վերաբերող բոլոր հարցերի նկատմամբ սառնասիրտ չեղող այս հոգևորականը, ծանոթանալով Միրզա-Ալու իր ապագա կյանքի վերաբերմամբ ունեցած հեռանկարների հետ, Միրզայի վերաբերմամբ աչն աստիճան դրական գիրք բռնեց, վոր թույլ տվեց նրան սովորելու Նուխում նոր բացված «ոուս-թուրքական» քաղաքային դպրոցում և շնորհիվ իր ջանքերի հաջողեցրեց նշանակել տալու Միրզա-Ալուն Կովկասի փոխարքայի ղեկառնում վորպես թարգման։ Միրզա-Ալին մինչև իր կյանքի վերջն էլ մնաց այդ ծառայության մեջ։

² Միրզա-Շաֆու հիդինականությունները վերին աստիճանի տաղանդավոր է և այդ պատճառով էլ գերմանացի հայտնի բանաստեղծ (Կովկասում և Ուկրաինայում ճանաչարհորդող) Բողենշտեյտի մի փոքր ազատ թարգմանությունները գերմաներեն լեզվով 200-ից ավելի հրատարակություններն ունեցել։ սրանից էլ Միրզա-Շաֆու «գաղտնիքը» թարգմանվել է անգլիերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով, մինչև իսկ հին հրեական լեզվով։ Միրզա-Շաֆին ապրել և շատ չքավոր գրություն մեջ, պահպանելով իր գոյությունը մոսկվաթուրքամբ։ Ի միջի այլոց դասավանդել և արևելյան լեզուներ թիֆլիսի մանկավարժական ինստիտուտում։

Այդ պաշտոնի մեջ մնալը Միրզա-Ֆեթ-Ալի Ախունդ-զադեյի կյանքի մեջ խոշոր հեղաշրջում առաջ բերեց։ հիմնավոր կերպով սովորելով ռուսերեն լեզուն (ռուսերեն լեզվով մնացել են նրանից միքանի բանաստեղծություններ, վորպիսիքը նա գրել և, որինակի համար, Պուշկինի մահվան առթիվ և այլն), նա բացառիկ լարվածությամբ զբաղվում է ինքնազարգացմամբ։ Նա իր ինքնազարգացման աշխատանքների առանցքը դարձրեց մահմեդական Արևելքի սոցիալ-կուլտուրական խնդիրների ուսումնասիրությունը և, վորպես հենց ինքն էլ այդ միջավայրի ծնունդ, իր աթերիզմն ու հակակղերականությունը նշանակալից չափով առաջ տարավ, զգեստավորելով այդպիսիները ժամանակակից չեվրոպական գիտական աշխարհայացքի պատճառաբանության հանդերձներով։ Ախունդ-զադեն իր կյանքի վերջում «Ճշմարտության հայտնաբերումը» անունով մի գիրք և գրել, վորը պարունակում է վերոհիշյալ խնդիրների նրա բազմամյա և բարեխիղճ ուսումնասիրության արդյունքները, սակայն վորը մինչև այժմ, ցավոք սրտի, հայտնաբերել, չերևան հանել չհաջողվեց։

Վորպեսզի վերջացրած լինեմ իմ հոդվածի այս մասը, պետք է ասեմ, վոր նրա աշխարհայացքի մեջ գտնված աթերիզմի այս տարրը նրա կյանքում շատ ճակատագրական դեր է խաղացել։ Նրա անկրոնությունը, — վորը գեղեցիկ կերպով զուգորդվում է նրա տենման և իր գրականության մեջ անդերազանց մերկացնող, ձեռքն ընկած ամեն մի նյութի վորդերգա-չերգիծաբանական ձևով դարգացնող լեզվի հետ, վորին ամենալավ որինակ և ծառայում նրա այս «Սարված աստղեր» պատմվածքը, — անա այդ անկրոնությունը քիչ թշնամիներ չվաստակեց նրա համար։ նա հայտնի չեր ինչպես «քաֆըր»¹, անաստված և իր ամբողջ կյանքը նա անցկացրեց ճնշված իր մեկուսացմամբ թիֆլիսի մահմեդական ազգաբնակությունից, ի թիվս վորոց և իր ամենամոտ մարդկանցից։ Յեվ չեր 1878 թվի մայիսի 28-ին մեռավ Ախունդ-զադեն, ապա, վորովհետև վոչվոր չհամաձայնեց մասնակցել նրա հուղարկավորությանը, նա առանց պատանվելու, առանց լվացումների, չորս համբալի ուսերի վրա արհամարհանքով և միանգամայն անթագուցիչ անհոգությամբ տարվեց գերեզմանատուն։ Այս փաստի բարոյական ճնշումը, սրանից ավելի քան հիսուն տարի առաջ լեզած պայմանների շրջապատում, բացատրությունների կարիք չի զգում։

¹ Գյափուր։

Վորպես Միրզա-Ֆեթ-Ալու անվան հետ կապված կուլտուրական հարցերից մեկը, մասնացույց կանենք հետևյալը. քանի լեռնութիւն ընթերցողներն արդեն գիտեն, վոր Ադրբեջանում հին արաբական դպրութեան տեղը բռնել է ներկայումս թյուրքական (լատինական) նոր շրէֆտը, և վոր սա Ադրբեջանի խորհրդային եղխանութեան ամենանշանակալից նվաճումներից մեկն է, վորը այս լեռկրի կուլտուրական առաջադիմութիւնը նարդացնում է առնվազն հարյուր տարով: Յեւ այն ալբանական արաբման նախահայրը Ադրբեջանում համարվում է մեր Ախմեդ-զադեն, վորը առջին անգամ 1857 թ. պարսկերեն լեզվով մի գիրք գրեց շրէֆտի լեռնութիւնների մասին, իսկ 1863 թ. անձամբ գնաց Տաճկաստան այդ վերանորոգութեան իր ծրագրով, վորտեղ նա արդեն սկսեց ալբ լեռնականների մասին և այդ ժամանակից ի վեր մինչև իր կյանքի վերջը չդադարեց այդ խնդրի վրա աշխատելուց:

ԽԱՐՎԱԾ ԱՍՏՂԵՐ

I

Իշխանութունը Պարսկաստանում չերբ Սեֆեհիդներն
տոհմին անցավ, մայրաքաղաքը Ղազվինն եր: Այլ և այլ ան-
ցուղաբձերից հետո Մեմեկ-շահ Սեֆեհիդը թագավորու-
թյունը հանձնեց իր վորդուն—շահ Աբբաս 1-ին: Վեց տարի
թագավորեց շահ Աբբասը, և նրա կառավարութան յոթե-
ւորդ տարին եր սկսվում արդեն, չերբ պատահեց այն, ինչ
նկարագրված և աշատեղ:

Գարնան սկիզբն էր։ Նոր-տարուց յերեք որ եր ան-
ցել։ Յերեկվա ժամը յերեքին շահ Աբբասն իր գեղեցկունի
Սելմա-խաթունի հետ պալատում նստած՝ գվարճանում էր
զրուցով, յերբ սենյակը մտավ ներքինապետ խոջա Մուբա-
րեքը և վաղժունից հետո գեկուցեց, թե ավագ աստղա-
դուշակ միրզա Սադր-եդ-գինը խնդրում է աշխարհի ապաս-
տան-շահից՝ շատ կարևոր գործով ընդունել իրեն։ Շահը
նշան արավ Սելմա-խաթունին, վոր հարեմ գնա, իսկ ներ-
քինուն հրամայեց։

— Կանչիր միրզա Սադր-Եղ-ղինին:

Ավագ աստղագետ-շակր ներս մտալ, վոյշունեց շահին
և ձեռները կրծքին խաչած կանգնելով՝ նրա առաջ՝ աղոթք-
ներ ու սրհնանքներ արտասանեց: Շահը հարցրեց.

Ի՞նչ է պատահել, միլրդա:

Այսպէս աստղագուշակը գեկուցեց.

— Աշխարհի սպաստաման-շահն ապրած կենա: Աստղերի շարժումից լեռնկատեցի, վոր նոր-տարուց տառնինկ ուր անց՝

Հրատ և Կարիճ աստղերը մոտենալու չեն իրար: Իսկ այդ անբախտ աստղերի գործողութեան պատճառով բոլոր թագավորների գլխին արևելյան լեռերը երևում, մասնավորապես Պարսկաստանում, մեծ փորձանք պիտի դա: Այդ իսկ պատճառով չես, վորպես ձեր բարձրագույն տան հավատարիմ ու անձնվեր ծառա, պարտքս համարեցի որ առաջ այդ մասին զեկուցել աշխարհի ապաստան-շահին:

Շահն այդ ժամանակ շատ ջանել էր. նրա կյանքի քսանհինգերորդ տարին նոր էր լրացել: Հայտնի բան է, թե այդ հասակում վորքան թանգ ու գուրեկան է կյանքը, մանավանդ չերբ մարդ բարձր տիտղոս ունի կամ թե չե գահ է նստած: Այդ պատճառով էլ ավագ աստղագուշակի խոսքերը լերիտասարդ շահին սաստիկ տխրեցրին: Նա գուհատվեց և քիչ էր մնում, վոր շնչապառ լինի: Մի րոպե անց՝ նա գլուխը բարձրացրեց և ասաց միջոց Սադր-եղ-դինին:

— Լավ, կարող ես գնալ:

Ավագ աստղագուշակը գլուխ տվեց ու գուրս լեկավ: Շահը մենակ մնալով՝ մոտ կես ժամ դառն մտքերի անձնատուր չեղավ, ապա բարձրածան կանչեց խոջա Մուբարեքին: Յերբ խոջան ներս մտավ, հրամայեց.

— Իսկույն ևեթ ուղարկիր Ֆերըաշին¹, թող ինձ մոտ կանչի վեղիր միջոց Մուխսինին, գլխավոր հրամանատար Զաման-խանին, Ֆինանների նախարար միջոց Յախյուլին և ավագ մոլլա Ախունդ-Մամադին:

Խոջան գուրս լեկավ, և մի առժամանակից հետո կոչված մարդիկ ներկայացան շահին. ըստ հարկի նրան մեծաբերուց հետո՝ հրամանի սպասեցին:

Շահն ասաց.

— Մի հարցի համար չես ձեզ խորհրդակցութեան եմ կանչել. անհրաժեշտ է, վոր գուք հատուկ ուշադրութեան դարձնեք նրա վրա: Մենք արտակարգ նիստ պիտի ունենանք, և ձեզ թույլ եմ տալիս նստել:

¹ Սուրհանդակ:

Նրանք հնազանդեցին: Շահը հաղորդեց այն, ինչ վոր ասել էր ավագ աստղագուշակը, և հարցրեց.

— Հը՛, ձեր կարծիքով՝ չես ինչպես կարող եմ այդ դժբախտութեան առաջն առնել:

Ներկա լեզուները չգիտեցին, թե ինչ ասեն: Բոպեյա-կան լուսթյունից հետո վեղիր միջոց Մուխսինը խոսել սկսեց.

— Ձեր խոնարհ ծառայի անձնվորութեանն այս բարձր պետութեան շահերին պարզ ու ակներև է: Աշխարհի ապաստան-շահն, իհարկե, հիշում է, վոր իր մեծ հոր թագավորութեան որով պետական գանձարանը, շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր վեղիրական պաշտոնը խելամիտ մարդկանց չեր տրվում, կանխիկ փող համարյա թե չուներ: Յերբ նա այդ աստիճան դատարկվեց, չես գործի ձեռնամուխ չեղա և վորոշեցի. — չեթե պալատականներից վորեւ մեկը գավառում վորեւ հանձնարարութեան կամ պաշտոն ստանա, հանգամանքներին նայած՝ պարտավոր է գանձարանին վորեւ գումար նվիրել: Յեվս առավել չես կարգադրեցի, վոր չեթե աշխարհի ապաստան-շահն իր այցով վորեւ իշխանի տունը բախտավորեցնի, տանները պարտավոր է նրան թանգագին գործվածքներ և վորեւ գումար պարգևել: Յեվ անա այդպիսի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ այժմ, ձերդ գահ բարձրանալու լոթերորդ տարում, պետական գանձարանը, փառք ալլահին, փողով լեւի-լեցուն է: Իսկ մինչ այդ՝ վեղիրական հիմնարկութեան մեջ գործերն այն աստիճան անմիտ կերպով ելին վարվում, վոր ձեր խոնարհ ծառան պատմել իսկ չի կարող: Սակայն աստղերի դեմ, ալլահն է վկա, չես անգոր եմ վորեւ միջոց առաջարկելու:

Ապա գլխավոր հրամանատար Զաման-խանը խոսել սկսեց.

— Բարձր կառավարութեան մատուցած իմ հավատարիմ ու անձնվեր ծառայութեան մեջ միջոցս ձերմակեց:

Ահա վառիկ, որին ահ, տասը տարի սրանից առաջ Ոսմանյան կառավարութեան մեջ, չերբ ահա եղ զինվորական նախարարն էր ԴեմիրՉի-օղլի Բեքիր-փաշան, վորոշեցին յոթանասուն հազար զորքով հարձակվել Պարսկաստանի վրա։ Աշխարհի ապաստան, ձեր մեծ հայրը պարսկական զորքերի հրամանատարութեանն ինձ հանձնեց։ Մեր զորքը քանակով չեր զիջում ոսմանյան զնդերին, սակայն չես վախենում ելի են անաստված հորդաների դեմ մղվելիք պայքարում նեղութեան տալ մեր աստվածապաշտ բանակին, ինչու և հրամայեցի ոսմանյան սահմանից սկսած մինչև Ազրբեջանի ծայրագույն սահմանները բոլոր գլուղերի ցանքսերը փոխնացնել, ամբողջ նախիրը դուրս քշել, կամուրջներն ավերել և ճամպանները փչացնել։ Յերբ Բեքիր-փաշան մեր սահմանները մուտք գործեց, մեր բանակից նա փոշ մի մարդու չպատահեց. ճանապարհներն աչնպես ելին փչացված, վոր նա բոլորովին չկարողացավ թնդանոթածիզ զորքն իր հետ առաջ տանել, միայն հեծելազորքի ու հեռակալի հետ մեծ զգվարութեամբ Թավրիզ հասավ։ Նա ամեն կողմ զորամասեր ուղարկեց պարենի համար, բայց նրա ձեռքը փոշ մի հատիկ, փոշ մի չեզ, փոշ մի վոշխար չընկավ, ու չերեք որ անց՝ հրապարակված ու տխուր, սոված ու ճնշված, թմբուկի զարկերով Թավրիզից ականա չես փախավ։ Այդպիսի միջոցներով Պարսկաստանն ազատվեց թշնամու արշավանքից։ Ճամպանների փչացումն ու կամուրջների ավերումն աչն աստիճան ոգտակար թվացին, վոր Բեքիր-փաշայի փախուստից հետո վորոշվեց նույն դրութեան մեջ թողնել։ Դեհնգամիտ թշնամու հետ ճակատամարտուց խուսափելով՝ մենք—բարձր կառավարութեան ալլահի փողորմութեամբ փրկված—ամբողջ զորքը հարեան թշնամու բռնի ուժից զերծ պահեցինք, փոշ մի զինվորի քիթն անգամ չարնստեց։ Այդպիսի գործերում ձեր բարձրագույն տան հին շունը դեռես կարող է համապատասխան կարգադրութեաններ անել, բայց աստղերի դեմ վորեւ հնար գտնել՝ չեմ կարող։

Շահի վախն ածում էր։ Թինանների նախարար միրզա Յախյուն խոսել սկսեց.

— Ձեր խոնարհ ծառան վեզիրի ազգականն ու սրբտակից բարեկամն է և նրա ոգնութեամբ իր տխրոսին արժանացավ։ Այդ իսկ պատճառով էլ իմ անկեղծ ու անձնվեր ծառայութեան ընթացքում ամեն բանում չես հետևում եմ նրա խելամիտ մտադրութեաններին ու կանոններին։ Ձեր հրամանի, աշխարհի ապաստան, և իմ կարգադրութեան համաձայն՝ պատվիրված էր զորքին և պաշտոնեյությանը ոռճիկ տալ զավառների լեկամուսներից, վորովհետև պետական գանձարանում փող չկար, ինչպես այդ մասին վեզիրն արդեն ասաց։ Յես վշտանում ելի ու մորմորվում։ Թեև ստորագրութեամբս վավերացրի ձեր հրամաններն ու զավառներն ուղարկեցի, վոր ոռճիկ չտալու պատճառով ժողովրդի գեպի կառավարութեանն ունեցած հավատարմութեանը չթուլանա, աչնուամենայնիվ չես բոլոր նահանգապետներին վաղորդք գաղտնի հրահանգներ եմ ուղարկել, վորպեսզի նրանք հրամանի ճշգրիտ իմաստի համաձայն ոռճիկ տալուց զգուշանան։ Այդպիսի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ արքունի գանձարանի լեկամուսները շատ ու շատ ավելացան, թեև զինվորներն ու պաշտոնյաները ոռճիկ չեցին ստանում. բայց վորովհետև դա խաղաղութեան և հանդարտութեան շրջան էր, և Պարսկաստանում եժանութեան էր տիրում, աչգ իսկ պատճառով էլ նրանք կարիք չեցին զգուշ։ Այդ անսակ գործերի համար իմ միտքը ճարպիկ է, սակայն աստղերի ազդեցութեան դեմ, ալլահն է վկա, նա փոշ մի հնար չի կարող գտնել։

Ավագ մոլլայի խոսելու հերթը հասավ.

— Թող ամենակարող, արարիչ ալլահը մեծ ու անարատ սրբերի ազդեցով աշխարհի ապաստանի թանգազին առողջութեանը լերկնալին ու լերկրալին բոլոր փորձանքներից ազատ պահի։ Ձի կարելի նկարագրել աչն հավա-

տարմությունն ու անձնավորությունը, վոր Սեֆեիդների փառավոր տունը ցույց ե տվել ինձ—ուխտավորիս, վորը միշտ ազդեցում ե ձեր ամենակարող պետութեան պահպանութեան ու յերկարակեցութեան համար: Ձեր մեծ հոր թագավորութեան որով, յերբ յես ավագ մոլլայի աստիճանին արժանացա, Պարսկաստանի կեսը, անգամ մայրաքաղաքի բնակիչների կեսը, աղանդավոր սուլաններ ելին: Պերճախոս քարոզների ու գանադան վախ ներշնչող միջոցների շնորհիվ յես բոլոր հերետիկոս-սուլաններին շխտակ ճամպու վրա դրի՝ տաներկու սուրբ իմամներին յերկրպագելու համար: Այժմ, ալլահի շնորհիվ, ամբողջ Պարսկաստանում հինգ-վեց սուլանի չի կարելի գտնել: Այդ տեսակետից յես շատ գոհ եմ պարսիկ ժողովրդից աչն բանի համար, վոր նա իմ հրավերով յերես դարձրեց հայրերից ու պապերից ժառանգած հին հավատից ե շտապեց ուղիղ ճամպի վրա կանգնել: Յես ուզում ելի փորձել հրեաներին ու հայերին ել մեր շխտ հավատին դարձնելու, բայց միքանի խելամիտ մարդիկ խորհուրդ չտվին՝ կարևոր չհամարեցին. պատճառը, վոր իբր թե ամեն մի յերկրում միքանի հալ ու հրեա կա, պետք ե վոր մեր յերկրում ել նրանցից միքիչ լինի: Յեվ հետո, սուրբ իմամների սրբազան ավանդութեամբ մահմեդական պետութեան ներում գտն ստած թագավորները սրբազան անձինք չեն համարվում, վորոնց ամեն պարագային անհրաժեշտ լինի հնազանդվել: Այդ ասված ե միայն սուրբ իմամների ու նրանց փոխանորդ մուշտեիդների մասին: Յեվ ահա յես հրամայեցի բոլոր քարոզիչներին ամբիոնից ներշնչել ժողովրդին, վոր այդ բոլոր ավանդութեանները Սեֆեիդների տանը չեն վերաբերում, քանի վոր Սեֆեիդները ծագում են մարգարելի ցեղից ե իմամի ընտանիքից, իսկ հայտնի բան ե, վոր սուրբ իմամները որենքներ են հաստատել վոչ թե իրենց ընտանիքի, ալ ուրիշների համար: Այժմ, յերբ աշխարհի ապաստանի կյանքը աստղերի շարժման

շնորհիվ վտանգի մեջ ե, սիրտս, վորպես մի ձուկ, թփրտում, վշտից տապակվում ե: Իմ ես փոքրիկ խելքիս թվում ե, թե անիծված աստղագուշակը մեզնից ավելի լավ գիտե ե գբանը: Պատմել աստղերի շարժման մասին ե վոչինչ չհաղորդել նրանց դեմ՝ այդ ուղղակի դավաճանութեան ե շահին: Իմ հեզ, խոնարհ հասկացողութեամբ անկարելի բան ե թույնը ցույց տալ ե հակաթույնի վրա մասնացույց շանել: Եհ, ասենք, մեծ մարգարեն շնորհ արավ ասելու, վոր իբր թե բոլոր աստղագուշակները խաբեբաներ են: Այս խոսքերը յես ուղղում եմ նրանց դեմ ե վնչ թե նրանց գիտութեան դեմ, քանի վոր նրանց նախագուշակութեանները, մեծ մասամբ, իրականանում են: Բայց նրանք ստախոս ու անպիտան են: Թող աշխարհի ապաստանը նրան աշտեղ կանչի ե այդ դժբախտութեան առաջն առնելու համար միջոցների մասին հարցուփորձ անի: Յեթե նա խուսափել սկսի, հրամայիր գլուխը կտրել:

Ավագ մոլլան հին թշնամութեան ունեք ավագ աստղագուշակի դեմ ե աչս դեպքը հարմար դատեց՝ նրան ու մյուս աստղագուշակներին մի լավ կոթելու համար: Իհնչ կարիք կար շահին այդպիսի անդուրեկան նորութեան հաղորդել, այդորինակ խոսակցութեանների առիթ տալ ու ինքն իրեն վտանգի յենթարկել: Յերբ հետագայում այդ ճառերն ավագ աստղագուշակին հայտնեցին, նա պատասխանեց.

— Յես վախենում ելի, վոր յեթե որ առաջ գրա մասին շահին չհաղորդեմ, կհաղորդեն մյուս աստղագուշակները, ե յես շահի աչքում վոչինչ չհասկացող մի ել կթվամ ու պաշտոնից կարձակվեմ:

Այսպես թե աչնպես, շահն այդ անդուրեկան նորութեան պատճառով, վոր լսել եր աստղագուշակից, իրեն վատ եր զգում: Նա առանց ավագ մոլլայի զրպարտութեան ել բարկանում եր սրա վրա: Նա բարձրաձայն իր մոտ կանչեց խոշա Մուբարեքին. յերբ խոշան հայտնվեց, հրամայեց.

— Իսկույն եւթ Ֆերրաշին ուղարկիր, թող ինձ մոտ
բերի ավագ աստղագուշակին:

Խոջան գուրս գնաց, և մի ժամ անց՝ ավագ աստղա-
գուշակը շահի մոտն եր:

Շահը, վորպէս մի կատաղի առնուծ, տեղից բարձրա-
ցավ ու սկսեց հանդիմանել:

— Այ անիծված: Դու ինձ վախեցրիր այն դժբախ-
տութեամբ, վոր աստղերն են գուշակում, իսկ դժբախտու-
թեանը հակադրելի միջոցները թագցրիր: Շուտ դահձին այս-
տեղ կանչել:

Իսկույն եւթ սարսափելի դահիճը թուրը գոտիին
խրած ու թուրը ձեռին՝ ներս մտավ: Ավագ աստղագուշա-
կը, վորպէս տերեւ, գողաց: Իսկ շահը հրամայեց.

— Ես բռնելին եզ շան գլուխը կտրիր:

Գլխավոր հրամանատար Զաման-խանը թեւ գլինվորա-
կան, բայց կակդասիրտ մարդ եր: Նա խղճաց ավագ աստ-
ղագուշակին, վեր կացավ ու գեկուցեց շահին:

— Մատաղ լինեմ ձեր փոխարեն: Յերբ ես շան գլու-
խը կտրեն, են ժամանակ՝ դժբախտութեան առաջն առնե-
լու համար՝ ել ումնից միջոցների մասին հարցնենք: Յես
խոնարհաբար խնդրում եմ, իմ ես միբուքիս սպիտակ մա-
զերի սիրուն, մահապատիժը հետաձգել. հարցրեք նրան՝
թող ասի, թե ինչ միջոցներ պիտի գործադրել այն ան-
բախտութեան առաջն առնելու համար, վոր աստղերն են
գուշակում: Յեթե նա իսկական պատասխան չտա, են ժա-
մանակ մենք մահվան պատժի կդատապարտենք:

Շահը հրամայեց դահձին՝ ազատ թողնել աստղագու-
շակին ու գուրս գնալ: Հետո գիմելով վերջինիս՝ ասաց.

— Դեհ անիծված, ես բռնելին ասա, փորձանքի դեմ
ինչ միջոցներ պիտի ձեռք առնել:

Խեղճ աստղագուշակը նեղ դրութեան մեջ եր. նա չգի-
տեր, թե ինչ միջոց առաջարկեր: Վախից նա վորեւ համա-
պատասխան բան չկարողացավ մտածել. վերջապէս ասաց.

— Մատաղ լինեմ ձեր փոխարեն: Դժբախտութեան
առաջը կարելի չէ առնել: Մի ժամ միայն ինձ ժամանակ
տվեք, չես կերթամ և Ուլուգ-բեկի կազմած աստղագիտա-
կան աղյուսակը կնայեմ, ապա կվերագրեմ ասում ու կասեմ:

Ուլուգ-բեկի աստղագիտական աղյուսակներում դժ-
բախտութեան առաջն առնելու միջոցների մասին վոջինչ
չեր գրված. ավագ աստղագուշակն ուզում եր պատրվակից
ոգտվել, վորպէսզի մեկնաւ Զելալ-եզ-գինի հետ խորհրդ-
դակցի, վորին նա աստղագիտութեան մեջ իրենից ավելի
փորձված եր համարում: Շահը նրան արձակեց. բայց ավագ
աստղագուշակը դեռ գուրս չեր չեկել, չերբ խոջա Մուբարե-
քը ներս մտավ ու գեկուցեց, վոր մեկնաւ Զելալ-եզ-գի-
նը շահին խնդրում է ընդունել իրեն: Շահը պատվիրեց
նրան ներս կանչել, իսկ ավագ աստղագուշակին հրամայեց.

— Միքիչ սպասիր:

Մեկնանա ներս մտավ, շահին հարկ չեղած հարգան-
քը տվեց ու նրա թուլավորութեամբ նստեց: Հետո նա ասաց.

— Աշխարհի ապաստանն ապրած կենա: Ձեր խոնարհ
ծառան իր ծերութեան պատճառով հեռացավ պալատից և
մի անկյունում իր համար նստելատեղ ընտրեց: Բայց նկա-
տի առնելով այն հանգամանքը, վոր նոր-մարվա տանը-
հինգերորդ ուրը կարիճ և Հրատ աստղերը մեկզմեկու մո-
տենալու պատճառով աշխարհի ապաստան-շահի սրբազան
անձնավորութեան հետ կարող է մեծ դժբախտութիւն պա-
տահել, չես պարտք համարեցի շահին տված իմ ացելու-
թեամբ բախտավորեցնել ինձ, նախորոք հայտնել նրան
աստղերի մասին և վտանգի նկատմամբ միջանի միջոցներ
առաջարկել: Գուցե, տերը մի արագեց, ջահել աստղագու-
շակներին այդ միջոցներն անհայտ լինեն:

Շահը շատ ուրախացավ.

— Մեկնաւ, մենք հենց այդ մասին ելինք խորհրդ-
դակցում: Աստղերի մասին հայտնի չէ ամեն ինչ, դու
միայն ասա, թե ինչ միջոցներ են հարկավոր:

Մեկյանան ասաց.

— Թող աշխարհի ապաստան-շահն այդ դժբախտ որերին, չերբ դեռ նոր-տարուց տասնընեք որ չի անցել, հրաժարվի իշխանութունից և իր գահն ու թագը հանձնի վորեւե այնպիսի հանցագործի, վոր մահվան պատժի չե արժանի, իսկ ինքը ժողովրդի աչքից թագնվի: Այդպիսով ասողերի առաջ բերած չարիքը հանցագործին կվիճակվի, քանի վոր այդ ժամանակ նա Պարսկաստանի թագավոր կլինի: Յերբ դժբախտութունը պատահի, և այն հանցավորը, վորին գահն ու թագը պիտի պատկանեն, կխորտակվի, այն ժամանակ աշխարհի ապաստան-շահը իր թագստի կացարանից դուրս կգա, թագն ու գահին տեր կգառնա և վողջ ու առողջ ու չերջանի՝ կթագավորի: Բայց ժողովրդից վոչվոք թող չիմանա այդ միջոցների մասին և չկարծի, թե աշխարհի ապաստան-շահը ժամանակավորապես հրաժարվել է թագն ու գահից և հանցագործին գահ նստեցրել: Թող նրան իսկական թագավորի տեղ ընդունեն: Անհրաժեշտ է նաև հարեմի կանանց ապահարզան տալ և ամուսնության վերաբերող արձանագրութիւնները պատառոտել: Ապա առաջարկել կանանց, արդշոք նրանք նորից չեն ամուսնանալ Մեմեդի վորդի Աբբասի հետ, վոչ թե շահի, այլ ժողովրդի միջից դուրս չեկած մի հասարակ մարդու հետ, վորպեսզի նրա հետ կարիքն ու ազքատութիւնը կիսեն: Նրանց, վորոնք համաձայնութիւն կտան, նշանադրել Մեմեդի վորդի Աբբասի հետ և ամուսնութիւնը նորից արձանագրել, իսկ նրանց, վորոնք չեն համաձայնիլ, ազատ թողնել:

Գլխավոր աստղագուշակը փրկված եր կորստից:

Շահի դեմքից վախի բոլոր նշանները չքացան: Գունատութիւնը կարմրության փոխվեց: Բոլոր ներկա չեղողները բարձրաձայն մեկյանայի խելքին ու ընդունակութիւններին հավանութիւն տվին: Շահն ուրախ ափազ մոլլային դիմեց ու հարցրեց.

— Արդշոք նկատի ունե՞ք դուք որենքին դեմ գնացող այդպիսի մի մեծ հանցագործի, վորը մահվան պատժի արժանի լինի, վորպեսզի թագավորութիւնը, գահն ու թագը նրան հանձնվի:

Ափազ մոլլան պատասխանեց.

— Թող արարիչ-ալլահը բախտավոր կյանք տա աշխարհի ապաստան-շահին: Ղազվինում այնպիսի մի անզգամ է հայտնվել, վորպիսին ամբողջ աշխարհում հազիվ թե ճարվի, վոր ավելի հանցավոր լինի և ավելի արժանի մահվան պատժի: Նրան թամբագործ Յուսուֆ են կոչում: Հայտնի չէ, թե վորտեղ է նա դաստիարակութիւն ստացել, բայց այժմ, չերբ ընակութիւն է հաստատել Ղազվինում, նրա մոտ աշակերտելու չե գալիս ամբոխը. նա սկսել է հազար ու մի սուտ փշել, ազնվագուշն գիտնականներին ու պաշտառ որենքի սպասավորներին պախարակել: Եզ անիծվածը բացարձակորեն սովորեցնում է իր աշակերտներին, վոր իբր թե որենքի բարեպաշտ գիտունները խաբում են ժողովրդին: Նրա կարծիքով, որինակ, մուշտեխները ըսկի չել պետք չեն. արդշունքի կամ հասուլթի հինգերորդ մասը իմամին տալը որենքին հակառակ բան է. իբր թե որենսգետները հասարակ ժողովրդի նկատմամբ հնարավոր չեն համարում հանգուցյալ որենսգետ-մուշտեխների կարծիքներին կողմնակից հանդիսանալ միմիայն այն պատճառով, վոր են ժամանակ որենքները բացատրելու կարիք չի լինիլ. հետևաբար և վոչ մի տեղից արդշունք չի ստացվիլ: Հա, բացի այդ, խոսում է նաև մեր բարձր կառավարութիւն մասին. ասում է, վոր ամբողջ իշխանութիւնը գլուղի տանուտերից սկսած մինչև շահը—ճնշողներ ու ափազակներ են, վոր պետութիւնն ու ժողովուրդը նրանցից չերբեք ոգուտ չեն ստացել, վոր նրանք դերի լինելով իրենց կրքերին ու ցանկութիւններին՝ ժողովրդին միայն չարչարել ու ճնշել են: Նրանք իրենց վարմունքով վոչ մի որենքի ու կանոնի չեն հնազանդվում, վոր իբր թե այդորինակ

3298-91

վարքը միմիայն բռնակալներին և ավագակներին և վաչել: Ասում են, վոր նա հոգիների տեղավորութեան մասին և քարոզում: Ձեր հօրը կառավարութեան յերկարակեցութեան նվիրված խոնարհ աղօթարարն էր կարծիքով աշխարհի ապաստան-շահն իր գահն ու թագը պիտի հանձնի եղ սրի-կալին, վորպէսզի նա աստղերի կործանարար գործողութեան շնորհիվ իր արժանի պատիժն ստանա և են աշխարհը գնա:

Ժողովին բոլոր ներկա չեղողները համաձայնեցին այդ կարծիքին և բարձրաձայն պնդեցին.

— Հա, եղ անիծված թամբագործ Յուսուֆը միանգամայն արժանի չե մահվան պատժի ու յերկնային պատուհասների:

Շահն ուրախացավ ու ասաց.

— Յես նրա մահվան համաձայնութունն եմ տալիս: Եզուց առավոտան աչգ բոլորը կկատարվի:

Ժողովին ներկա չեղողները գնալու թուղթովութունն ստացան ու ցրվեցին:

Գուցե ընթերցողները կասկածեն պատմվող դեպքերի ճշտութեան նկատմամբ և այս ամենը հնարովի, սարքած բան համարեն: Այդ դեպքում կխնդրեյի «Աշխարհը զարգարող պատմութուն» վերնագիրը կրող գրքից միքիչ կարդալ այն դեպքերի մասին, վոր տեղի չեն ունեցել շահ Աբբասի գահ բարձրանալու յոթերորդ տարում:

Հետևյալ որը վերևում նկարագրված ժողովից հետո՝ շահի հրամանով բոլոր իշխանները, ազնվականները, թագավորութեան բարձրատիճան պաշտոնյաները, զինանական որենսպետները, հոգևորականութունը և առհասարակ ամբողջ պաշտոնեյութունը՝ գլուղական տանուտերից սկսած մինչև վեզիրը՝ շահի պալատն չեկան:

Յուրաքանչյուրը կատարապէս լուռ ու անշարժ կանգնել էր իր տեղում՝ սղասելով շահի դուրս գալուն: Յեւ անաշարժ թագը գլխին ու ազամանդներով զարդարած գալխոնը

ձեռքին՝ հանդես չեկավ: Նա թեւերին թանգաղին քարերով նախշած բազմաններ եր կրում, իրանին՝ թուր ու գոտի: Շահը բարձրացավ և բազմեց գահին, վոր գտնվում էր հատակից մի արշին բարձր բաց վարագույններ ունեցող ամպնոփանուտակ. նա ժողովրդին ամեն կողմից տեսանելի չեր: Դիմելով ընդունելութեան դահլիճում ներկա չեղողներին՝ ասաց.

— Պարոններ, այժմ արդեն չերրորդ տարին է, վոր ամենաբարձրյալ տեր աստուծո բարեհաճութեամբ թագավորում եմ ձեզ վրա: Ուժերս ներածին չափ՝ ձեզանից յուրաքանչյուրին չես վողորմութուն ու փաշիայանք եմ ցույց տվել: Շատ ու շատ գոհ եմ, քանի վոր դուք ամենքըդ դեպի Սեֆեհիդների տան տաժած սիրո շնորհիվ ինձ անձնվիրութուն ու հալատարմութուն ելիք ցույց տալիս: Այժմ, միքանի դժվարութունների պատճառով, վորոնց մասին անհրաժեշտ չեմ համարում ձեզ հայտնել, չես ստիպված եմ թագավորութունից հրաժարվել և գահն ու թագը հանձնել վորևէ աջնալիսի մարդու, վորն ինձնից ավելի արժանի կլինի այդ բարձր աստիճանին: Այդպիսին ձեզ մատնացուց կանեն ավագ մուլան, գլխավոր հրամանատար Զաման-խանը, վեզիրը, Ֆինանսների մինիստրը, մեկյանա Զելալ-եղ-դինը և ավագ աստղագուշակը: Մահրաժեշտ է, վոր դուք հանգիստվոր կերպով ու չքով նրա մոտ դնաք, ախտեղ բերեք և գահ բարձրացնելով՝ ձեր ինքնակալ թագավորի տեղ ընդունեք և հպատակվեք այդ մարդուն, վորն իմ հրամանով ինձ պիտի հաջորդի:

Յերբ շահն իր ձառն ավարտեց, թագը հանեց ու գահի վրա դրեց, հանեց իր բոլոր չքեղ հագուստները, թուրն ու գոտին և մարմինը ծածկեց հին մաշված հագուստով: Հետո մեկ անգամ ևս դիմեց ժողովրդին ու ասաց.

— Այժմ չես ժողովրդի միջից դուրս չեկած աղքատ Աբբասն եմ՝ Մեմեդի վորդին: Ինձ մի փնտռեք, միկնուչն ե՛, չեք գտնիլ: Տեր ալլահ, որհնիր. — նա գահից ցած իջավ ու հարեմ գնաց:

Հարեմի բոլոր բնակչուհիները շահի հրամանով խմբվեցին մի սենյակում՝ սպասելով նրան: Շահը սենյակ մտավ մաշված հագուստով: Հարեմի գեղեցկուհիները նրան աչք վիճակում տեսնելով՝ քիչ մնաց, վոր քահ-քահ ծիծաղելին: Սակայն շահի խիստ գեմքն ու խոժոռված հոնքերը նրանց զսպեցին: Շահը հրաման տվեց խոջա Մուբարեքին.

— Մոլլա Ռուսուլին իր յերկու ընկերների հետ ալստեղ բեր:

Մոլլաներն արդեն վաղուց յեկել էին ու դռան մոտ կանգնել: Յերբ նրանք ներս մտան, շահը նստելու նշան արավ: Ապա դիմելով հարեմուհիներին՝ ասաց.

— Իմ թանգագին ամուսիններ, ծալրահեղ ցավակցությամբ ձեզ պիտի անդուրեկան նորություն հաղորդեմ: Թող հայտնի լինի ձեզ, վոր յես այժմվանից ալլեա Պարահաստանի թագավոր չեմ: Ձեզ պալատում պահելու, զարդարանքներ ու հագուստներ տալու միջոցներ չունեմ: Յես ժողովրդի միջից դուրս չեկած մի աղքատ ու չնչին մարդ եմ: Այդ պատճառով ել անհրաժեշտ է ձեզ ապահարզան տալ ու ազատել, վորպեսզի դուք հնարավորություն ունենաք ամուսնանալ այն մարդու հետ, վորին վոր կսիրեք:

Հետո մոլլա Ռուսուլին դիմելով՝ հրամայեց.

— Բաժանիր նրանց ինձնից:

Մոլլա Ռուսուլը յերկու վկաների ներկայությամբ յուրաքանչյուր հարեմուհու համար կարգաց ամուսնալուծության ձևակերպումը: Հարեմի գեղեցկուհիները աչքորինակ գեպքերի ալանատես լինելով՝ շատ վախեցան: Նրանք չգիտեին թե ինչ անեն, քանի վոր յերբեք այդպիսի բան չի պատահել: Ամենքին մեծ զարմանք եր տիրել:

Յերբ ամուսնալուծության ծեսը վերջացավ, խոջա Մուբարեքը շահի հրամանով նրանց ամուսնության արձանագրությունները պատառոտեց: Շահը մեկ անգամ ևս դիմեց գեղեցկուհիներին և ասաց.

— Յեթե ձեզնից վորևե մեկը՝ թշվառությունից ու չքավորությունից չվախենալով՝ կկամենա ինձ—Մեմեդի

վորդի Աբբասի հետ նորեն ամուսնանալ, յես կհրամայեմ ամուսնության ձևակերպումը կարգալ:

Բոլոր հարեմուհիները ցանկացան նորից շահի հետ ամուսնանալ, վորովհետև շահը յերիտասարդ ու գեղեցիկ էր: Բացի այդ՝ նրանք այդ ամենը հանաքի տեղ ելին ընդունում. վոչվորի մտքովն անգամ չեր անցնում, վոր շահ Աբբասն անսպասելիորեն Մեմեդի վորդի Աբբաս կդառնա: Սակայն նրանց մեջ յերկու գեղեցկուհի կար, վորոնք իրենց իսկ կամքի հակառակ շահի հարեմն ելին բերվել: Նրանք յերկչոտ ցածր ձայնով հայտարարեցին.

— Մենք ամուսնացել ելինք թագավորի հետ և շատ գոհ ելինք մեր բախտով ու աստիճանով: Իսկ այժմ, յերբ այդ բախտից զրկվել ենք, չենք ուզում ամուսնանալ Մեմեդի վորդի Աբբասի հետ:

Իսկուհն ևեթ յերկուսին ել ազատ թողին: Մնացած բոլոր հարեմուհիները նորեն ամուսնացան Մեմեդի վորդի Աբբասի հետ. խոջա Մուբարեքին հրամայված եր նրանց բոլորին վոտով Ղազվինի վեցերորդ փողոցի սկզբում զրա-նըվոզ տունը տանել: Ինքը—խոջա Մուբարեքը հետո պետք է պալատ վերադառնար ու ընդունելության դահլիճում լինել: Մեմեդի վորդի Աբբասը դուրս չեկավ հարեմից ու չքացավ:

Թամբագործ Յուսուֆի արհեստանոցը գտնվում եր շահի մզկիթին կից հրապարակի արևելյան կողմում: Յերեկվա ժամը յերկուսն եր: Թամբագործ Յուսուֆին իր կեսորվա աղոթքն արած՝ նստել ու սանձ եր կարում. պատվեր տվող ինգրեյ եր նրան հենց այդ որն իսկ պատրաստել: Նրա հետ նստած ելին նաև նրա յերկու բարեկամները և լուծ ելին նրա զրուցները: Թամբագործ Յուսուֆը գանգատվում եր թանգությունից, վորի պատճառով խեղճ աղքատներն այդ տարի մեծ կարիքի մեջ ելին ընկել: Ան-

ցյալ տարվա վերջին յերաշտի ու ջրի սակավութեան շնորհիվ Ղազվինի շրջակայքում լեղած ցանքսերի մեծ մասն աչրվեց ու փչացավ: Թանգութեան պատճառն էլ հենց այդ էր: Թամբագործ Յուսուֆը դատում էր.

— Զարմանում եմ յես ես կառավարութեան վրահազար ու մի հնար կա Ղազվին շուր բերելու համար, բայց նա ահա անհոգ է, վոր իսկի ուշադրութեան չի դարձնում դրա վրա և չի մտածում իր հպատակների ու իր մայրաքաղաքի բարեկեցութեան մասին:

Այդ ժամանակ հրապարակի արևմտյան կողմում փոշու ամպ բարձրացավ: Թամբագործ Յուսուֆը ասելը ձեռքից բաց չթողնելով՝ գլուխը բարձրացրեց և մի ամբողջ թափոր տեսավ: Սակա՜ն նրա մտքովն անգամ չէր անցնում, վոր այդ թափորը դեպ իրեն և ուղղվում: Ճիշտ դեպ իրեն ելին գալիս տասներկու սուրհանդակ ընտիր մետաքսե հագուստով ու քառանկյունի գլխարկներով. նրանց հետևում ելին տասներկու զրոշակակիրներ գուլնըզ-գուլն զրոշակներով, վերջիններիս—ծառաների խումբը. նրանցից մեկը գլխի վրա բռնած ուներ մի մատուցարան. ծառաներին հետևում ելին ֆերըաշները, իսկ նրանց յետևից ավագ ախուռապանը տանում էր թուրքմենյան մի սանձած ձի, վորի թամբն ու սարքը թանգազին քարերով ելին զարդարված: Ձիու սանձը փակեցարդ էր, ուսերին կրում էր մարգարտե կապ, պարանոցին—գմբուխտե ծոպերով թելեր: Իսկ նրանց յետևից կատարյալ վեսութեամբ ու հանդիսավորութեամբ ձի նստած՝ գնում ելին գլխավոր հրամանատար Զաման-խանը, վեպիրը, ֆինանսների մինիստրը, մեյլանա Աելալ-եղ-դինը, ավագ աստղագուշակը, հարգելի օրենսդեաները, հոգևորականութունը և այլ բարձրաստիճան, անվանի անձինք: Նրանք մոտեցան Թամբագործ Յուսուֆի արհեստանոցին ու կանգ առան: Ավագ մուլան ու գլխավոր հրամանատարը աստղադեպիները վրա բարձրանալով՝ Թամբագործ Յուսուֆին գլուխ ավին:

Թամբագործ Յուսուֆը ծալրահեղորեն զարմացած՝ հարգանքով վտարի կանգնեց: Այն ժամանակ ավագ մուլան խոսեց սկսեց.

— Ճակատագրի կամքով, վարպետ Յուսուֆ, այսօր դու մեր թագավորն ես: Այժմ պարսկական գահի վրա չահ Աբբասն ալլա գոյութուն չունի: Պատիվ արա ու բախտավորեցրու մեզ, բարեհաճիր արքունի պալատը դալ, փրկեսդի հանդիսավոր կերպով դահ բարձրանաս:

Թամբագործ Յուսուֆը ծալրահեղորեն զարմացած՝ չէր կարողանում հասկանալ, թե դա ինչ է նշանակում: Նրա առաջ կանգնել ելին յերկրի բոլոր բարձրաստիճան մարդիկ: Այդպիսի ճառ էր արտասանում ավագ մուլան, վոր ամբողջ Պարսկաստանում նշանավոր մարդու համբավ ուներ, բայց այդ ահն աստիճան զարմանալի չէր, վոր Թամբագործ Յուսուֆը հավատալ չէր կարողանում, թեև ամեն ինչ տեսնում էր իր սեփական աչքերով: Վերջապես նա պատասխանելու պատրաստվեց.

— Ներողութուն, պարոն ավագ մուլա, ձերդ հարգարժանավորութունը յես Պարսկաստանի լուրջ մարդկանցից մեկն եմ համարել և չգիտեմ, արդյոք խելագարվել եք, թե հանաք եք անում, վոր այդպիսի ճառեր եք ասում: Յես մի հասարակ Թամբագործ եմ և վոչ մի կապ չունեմ գահի ու թագի հետ: Յես ու իմ ալլահը, հասկանալ չեմ կարողանում, թե ինչին պիտի վերագրել ձեր վարմունքը: Յես կատարելապես շքմել եմ: Սոնարհաբար խնդրում եմ, ինձ հետ հանաք մի անեք:

Այն ժամանակ գլխավոր հրամանատար Զաման-խանը խոսեց սկսեց.

— Վարպետ Յուսուֆ, դու այժմ աշխարհի ապաստանն ես, իսկ մենք—ստրուկներդ ու շներդ—քո շնորհին: Քեզ վաչել չի խոնարհաբար խնդրել, ալ պետք է թագավորի պես հրամայել մեզ: Մենք չենք խելագարվել ու հանաք չենք անում: Ամենքս խելքով զգաստ ենք ու հիշողութեամբ

ամուր: Ամենաբարձրյալ տեր աստուծո հրամաններն անփոփոխ են: Այսոր քո իշխանութունն ընդունված է ամբողջ Պարսկաստանում: Համեցեք, ինչպես առաջարկել է ավագ մոլլան, շնորհ բեր արքունի պալատը հանդիսավոր կերպով դահ նստելու համար:

Ապա դեպի աջնտեղ կանգնած ծառաները շրջվելով ասաց.

— Թագավորական հագուստները բերեք և հագցրեք աշխարհի ազաստանին:

Ծառաներն արհեստանոց մասն, ձեռքների վրա տանելով մատուցարանը, վորի վրա արքայական հագուստներն էին գտնվում: Մատուցարանը ցած դրին և սկսեցին թամբագործ Յուսուֆին մերկացնել, մաշված շորերը հանել և արքայականը հագցնել: Թամբագործ Յուսուֆը չեր դիմադրում, այլ հրուհնազանդ կանգնել էր, թույլ տալով նրանց անել այն ամենը, ինչ վոր ուզում էին: Վերջապես հանդերձավորումը վերջացավ: Ավագ ախոռապանը գեղեցիկ ռանձով մի ձի մոտ բերեց: Թամբագործ Յուսուֆին նրա վրա նստեցրին, և թափորը նույն կարգով պալատ շարժվեց: Բոպե առ բոպե փողոցներում լսվում էր ֆերրաշներ ճիչը:

— Դեն կացեք, դեն կացեք:

Ղազվինի բնակիչները, ազամարդիկ ու կանաչք, ծերեր ու ջահիլներ, պատուհաններից դուրս ցցվեցին, կոուրները բարձրացան և նայում էին. քանի վոր վոչվոք վոչինչ չգիտեր, ամենքն էլ շատ էին զարմացել:

Արքունի պալատի դարպասների մոտ ֆերրաշներն սգնեցին թամբագործ Յուսուֆին ձիուց ցած իջնել: Ավագ մոլլան և գլխավոր հրամանատար Զաման-խանը նրան թեփանցուկ ու հարգանքով դահի դահլիճը մտցրին: Աջնտեղ նրան արքունի գահ նստեցրին, և պետութան բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաները, ուսյալ իրավագետները, հոգևորականությունը, անվանիներն ու ազնվականները և

ամբողջ պաշտոնեյությունը շարքերով կանգնեցին գահի առաջ և հարգանքով ձեռքերն խաչեցին: Ավագ մոլլան աղոթք կարդաց և արքայական թագը թամբագործ Յուսուֆի գլխին դրեց, ապա նրան զարդարված գոտով գոտկեց, թուրը գոտուց կախեց, թանգագին քարերով նախշած բազանները թևերին հագցրեց ու գեղեցիկ գավազանը ձեռների մեջ դրեց: Հետո նորից աղոթք կարդաց ու ժողովականներին դիմեց.

— Վողջուհեք թագավորին:

Ու վողջուհի աղաղակները արձագանգելով պալատում՝ դեպի չերկինք ուղղվեցին: Սրինգը հնչեց, ու հրթիռները պատվելով դեպի վեր սլացան: Դա ազդանշան էր. քաղաքից դուրս գտնվող բերդում հարյուր տասը վողջուհի տրաքոց լսվեց: Չնայած վոր Սաադի և Հաֆիզ նշանավոր բանաստեղծներից հետո՝ բանաստեղծությունը Պարսկաստանում անկման վիճակի չեր հասել, բանաստեղծների փոտանավորները անբովանդակալից և դատարկամիտ էլին, սակայն ալլահի շնորհիվ այն ժամանակ բանաստեղծական տաղանդ ունեցող միքանի մարդ գտնվեց: Նրանք անպատրաստից շահ Յուսուֆի գահ բարձրանալուն փայլուն ուղերձներ հորինեցին: Նրանցում նկարագրվում էր այդ հանդեսը, և ինքը Յուսուֆն իր իմաստությամբ համեմատվում էր Սողոմոնի հետ, ձեռնառատությամբ՝ Հաթեմի հետ, քաջությամբ՝ Ռուստամի հետ և ուժով՝ ճակատագրի հետ: Ղազվինի սրամիտները այդ դեպքին նվիրված ժամանակագիր-փոստանավոր հորինեցին.

Մեր Յուսուֆը այն Հովսեփն չէ,

վոր հնում գեղեցկությամբ էր փառավոր

նա քաղավոր չէ գեղեցիկների,

սակայն նա պարսիկների յե քաղավոր:

Յերբ հանդեսը վերջացավ, ավագ մոլլան հայտարարեց ժողովրդին.

— Կարող եք ցրվել:

Բոլորը պալատից դուրս չեկան։ Միայն շահ Յուսուֆը մնաց գահի վրա նստած։ Նրա առաջ կանգնել էր ներքինի Մուբարեքը ալլ ներքինիների հետ, միջանի ծառաներ՝ իրենց պետ Ազրմ-բեկի հետ, զբոսում՝ ֆեր-բաշները։ Շահը խոկումների անձնատուր չեղավ։ Մի առժամանակ անց նա հարցրեց խոշա Մուբարեքին.

— Ո՞վքեր եք դուք։

Խոշա Մուբարեքը պատասխանեց.

— Մենք ձեր հարեմի հեղ ու հավատարիմ ներքինի-ներն ենք. չես—նրանց պետը, իսկ նրանք—իմ ստորա-զբյալները։

Շահը դարձավ դեպի ծառաները և հարցրեց.

— Իսկ գո՞ւք ովքեր եք։

Ծառաների պետ Ազրմ-բեկը պատասխանեց.

— Մենք ձեր չնչին ծառաներն ենք, ձեր սպասավոր-ները։ Յես նրանց պետն եմ, իսկ նրանք իմ ոգնականները։

Շահ Յուսուֆը հարցրեց.

— Իսկ ե՞ն ով ե, ալլ, վոր կանգնել ե դռների չե-տեում։

Ազրմ-բեկը պատասխանեց.

— Ալլ ֆերրաշներն են—պատրաստ ձեզ ծառայելու։

Շահ Յուսուֆը հրամայեց.

— Դուք դուրս գնացեք. քո ստորազբյալներն ել, խո-շա Մուբարեք, թող դուրս գնան, իսկ ինքդ մնա։

Յեվ ահա, չերբ բոլորը դուրս չեկան, շահ Յուսուֆն իր մոտ կանչեց խոշա Մուբարեքին և ասաց.

— Դեմքիցդ տեսնում եմ, վոր դու, պետք ե վոր, լավ մարդ լինես։ Ասա ինձ, ինչո՞ւ ալլ ամենը պատահեց։ Զե՞ վոր դու միշտ շահ Աբբասի նշարաններում ելիր գրա-նրվում։ Անկարելի բան ե, վոր ալլ ամենը քեզ հայտնի չլինի։

Իրոք, խոշա Մուբարեքն ազնիվ ու իրավացի մարդ էր։ Նա մտածեց.

— Թագավորից ճշմարտությունը թագցնելը լավ բան չէ։

Վորովհետև նա միշտ շահ Աբբասի սենյակի դռնն չետեն էր գտնվում, վորպեսզի իսկույն կեթ հայտնվի, չերբ վորեիցե բանի համար կանչելու լինեն, ալլ իսկ պատճա-ռով ել նա գիտեր ալլ ամենը, ինչ վոր տեղի ունեցա-վ նախորդ որերին, ու լսել էր իշխանների մեջ տեղի ունե-ցած բոլոր խորհրդակցութուններն ու խոսակցութուն-ները։ Նա ամեն ինչ գիտեր և ալլ մասին սկզբից մինչև վերջը պատմեց շահ Յուսուֆին։

Շահ Յուսուֆը հարցրեց.

— Իսկ վնրտեղ ե շահ Աբբասը։

Խոշա Մուբարեքը պատասխանեց.

— Նա աղքատի շորեր հագավ ու չքացավ, և ալլ հայտնի չէ, թե վնրտեղ ե նա։

Շահ Յուսուֆը խելոք մարդ էր։ Նա ասողերից չեր վախենում։ Բայց ալլպիսի արտասովոր բարձրացումը նրան վախեցնում էր։ Այնուամենայնիվ նա հնարավոր չեր հա-մարում հրաժարվել իշխանությունից, վոր նրա շինքին էր փաթաթել ժողովուրդը։ Ակամալից նա կառավարութան գործերին ձեռնամուխ չեղավ։ Նախ և առաջ նա հրամա-յեց իր մոտ գալ ֆերրաշների պետ Ասադ-բեկին ու հրա-մայեց նրան.

— Իսկույն կեթ հետդ տասներկու ֆերրաշ վերցրու, ձերբակալիր ու բեր ավագ մոլլա Ախունդ-Սամանդին, շլխավոր հրամանատար Զաման-խանին, վեզիր միրզա Մուխսինին, ֆինանսների մինիստր միրզա Յախյուլին, ավագ աստղագուշակ միրզա Սանդր-եդ-գինին և մեկը—նա Զելալ-եդ-գինին։ Ամենքին բանտարկիր բերդում։ Յերբ հրամանս կատարես, վերադարձիր ու հաղորդիր։

Ասադ-բեկը մինչ գետին գլուխ տվեց ու հեռացավ։ Այն ատեն շահ Յուսուֆը սպասավորների պետ Ազրմ-բե-կին իր մոտ կանչեց ու հրամայեց.

— Կարգադրիք, վոր ինձ համար ընթրիք պատրաստեն, թե չե այսոր յես դեռ վոչինչ չեմ կերել:

Սպասավորների պետը գեկուցեց.

— Յես արդեն կարգադրեցի: Խոհարարներն ընթրիք են պատրաստում:

Շահը հրամայեց.

— Այժմ դու և խոջա Մուբարեքն այստեղ չեկեք: Մեկը մյուսի յետեից ցույց տվեք ինձ բոլոր սենյակներն ու հարեմը: Բացատրեցեք, վորտեղ ե իմ ննջարանը:

Սպասավորների պետն ու խոջա Մուբարեքը նրա առաջ ընկան և սկսեցին մեկը մյուսի յետեից սենյակները ցույց տալ: Առաջին սենյակում փռված էին բազմաթիվ խալիկներ, պատերն ու առաստաղը ամբողջովին նկարված հիսաբանչ ծաղիկների, խոտերի ու թռչունների պատկերներով: Յերկրորդ սենյակն էլ զարդարված էր խալիկներով, իսկ պատերին նկարված Սեֆեիդների տան պատկանող հանգուցյալ շահերի և նշանավոր արքայազների պատկերները: Յերրորդ սենյակում պատերի վրա նկարված էին պարսկական թագավորական ալ և ալ տոհմերին պատկանող թագավորների պատկերները: Զորրորդ սենյակում — պարսկական հին գուլեգաններ ու Մազանդարանի դեեր, վորոնց մասին պատմվում է «Շահ-Նամե» պոեմում. նրանք կռվում էին իրար հետ, դեերը յեղջուրներ ու պողեր ունեցին: Հինգերորդ սենյակի պատերի վրա պատկերված էին ահա պատերազմները, վոր շահ Իսմայիլ Սեֆեիդն էր վարել: Հարեմի բոլոր սենյակների պատերին նկարված էին աղջիկներ ու յերիտասարդներ. յերիտասարդները հարգանքով ծաղկեփնջեր էին նվիրում աղջիկներին, իսկ աղջիկները յերիտասարդներին գավաթներ մատուցում: Յուրաքանչյուր սենյակում անկողին էր պատրաստված: Շահ Յուսուֆը հարեմի սենյակներից մեկն իրեն համար ննջարան ընտրեց և խոջա Մուբարեքից հարցրեց.

— Հարեմի վոր սենյակն է հանդերձարանը:

Խոջա Մուբարեքը գեկուցեց.

— Ամենավերջի սենյակը: Բայց նրա դուռը փակ է, և բանալիները սնդուկների պահպանն Աղա-Հասանի մոտ են:

Շահի հրամանով սպասավորների պետը իսկույն կեթ ահտեղ բերեց սնդուկների պահպանին: Հանդերձարանի դուռը բաց արին և շահին ցույց տվին: Այդ մի մեծ սենյակ էր: Նրանում բոլոր պատերի տակ սնդուկներն էլին տեղավորված: Սնդուկների կափարիչները վեր բարձրացրին և շահին հազվագյուտ ու զարմանալի հանդերձներ ու զարդարանքներ ցույց տվին: Այնտեղ կալին թանգազին բրդե շալեր, կանացի նուրբ հագուստներ, իսկական մետաքսե գործվածքներ, վարդեր, տկանջի ողեր, թանգազին քարերից պատրաստված մատանիներ, ընտիր մարջանից հյուսված մանյակներ: Շահ Յուսուֆը յերեք աղջիկ ուներ. մեծը տասնչորս տարեկան էր, միջակը — տասներկու և կրտսերը — ութ. յերկու յեկ աղա — վեց ու չորս տարեկան: Նա յուրաքանչյուր աղջկա համար ընտրեց մեկական վարդ ու գուլեղ ականջի ողեր, մեկական մատանի ու մանյակ, մեկական լրիվ հագուստ ու շալ: Կնոջ համար ևս հագուստ և մի շալ ընտրեց և այդ ամենը խոջա Մուբարեքին հանձնելով հրամայեց.

— Տար ալս իմ կնոջը տուր, վոր ապրում է Ղազվինյան յերկրորդ փողոցում, իմ հին տանը: Ասա նրան, թող իմ մասին անհանգիստ չլինի և տղաներիս վաղն ինձ մոտ ուղարկի:

Խոջա Մուբարեքն իր հետ յերկու ֆերրաշ վերցրեց ու մեկնեց: Այդ ժամանակ արևը մալր մտավ: Սպասավորների պետն առաջարկեց շահին առաջին սենյակը վերադառնալ: Կարմիր մոմերը վառեցին: Սեղանը բաց արին: Շահը լվացում կատարեց, ճաշից ու քնելուց առաջ պահանջվող սովորական աղոթքն ասաց ու սեղան նստեց: Սպասավորները բազմապիսի կերակուրներ բերին: Շահն ընթրիքը վերջացրեց, սեղանը հավաքեցին: Սավորն ու

մատուցարանը բերին, շահը ձեռները լվաց. սուրճ բերին — խմեց. դալան տվին — ծխեց: Այդ ժամանակ սպասավորներ-
բի պետ Սաադ-բեկը գեկուցեց, վոր շահի հրամանները
կատարված են:

Շահն ասաց.

— Լավ, կարող ես գնալ:

Հետո վերադարձավ խոշա Մուբարեքն ու գեկուցեց,
վոր բոլոր իրեղենները տեղ են հասցված, և ասաց.

— Շահի կիներն ու աղջիկները մեծ հրձիւնքի մեջ են
ուղարկված իրերի պատճառով. վոչ միայն նրա մասին
չեն անհանգստանում, այլ, ընդհակառակը, շատ ուրախ են
այդ անակնկալ դեպքի շնորհիվ: Նրանք ուրախ ու գլարթ
պառկեցին քնելու:

Շահն ալլա չէր անհանգստանում իր կնոջ ու յերե-
խանների մասին: Նա միքիչ էլ խոշա Մուբարեքին ու
սպասավորների պետին մանր-մունր բաների մասին հար-
ցուփորձ արավ: Արեւի մայր մանելուց հետո չորս ժամ
անցավ: Շահը վերկացավ ու ննջարան գնաց: Նա հանվեց
ու սպասավորների պետին հրամայեց.

— Պահակապետին հրամայիր, վոր առաջվա նման
բոլոր տեղերում պահակներ դնի:

Ապա վերմակով ծածկվեց ու քնեց: Սպասավորների
պետն ու խոշա Մուբարեքը դուրս չեկան ու չուրաքան-
չյուրը դեպի իր տեղը դիմեց:

Հաջորդ որը շահ Յուսուֆը ընդունելության դահլիճը
չնորհ բերեց ու պատվիրեց մուլլա Թամազանին, Կուրբան-
բեկին, միրզա Զեմիլին ու միրզա Զեկիլին, վոր նրա բա-
րեկամներն էլին, ու վորոնց նա ամեն բանում հավատ էր
ընծալում, իր մոտ կանչել: Ավագ մուլլայի պաշտոնը նա
մուլլա Թամազանին հանձնեց, Կուրբան-բեկին գլխավոր
հրամանատար նշանակեց՝ նրան խանի տիրոջ տալով.
վեզիրությունը միրզա Զեմիլին հանձնեց, իսկ միրզա Զե-
կիլին ֆինանսների մինիստր նշանակեց: Ավագ աստղագու-

շակի պաշտոնը նա վերացրեց, քանի վոր պետութունն ու
ժողովուրդը վեասից զատ՝ նրանից վոչ մի ոգուտ չունե-
լին: Շահը հրամայեց բոլոր գավառները նահանգապետնե-
րին հրովարտակներ ու հրամանագրեր ուղարկել, վորպես-
զի նրանք չհամարձակվեն մուսուլմաններին մահվան պատ-
ժի գատապարտել, յերբ որինական հիմք չլինի, չհանդգնեն
իրենց սոսկ անձնական ցանկությամբ մարդկանց պատժի
ու մահվան լենթարկել, նրանց քթերն ու ակնջները
կտրել ու աչքերնին հանել: Իլլումն հրամանագրի՝ չուրա-
քանչյուր գավառ հուսալի վերաքննիչ էր ուղարկված՝ գա-
վառների վիճակին ու ժողովրդի կարիքներին ծանոթանա-
լու ու վերադառնալուց հետո ամեն ինչի մասին գեկուցա-
նելու համար: Շահ Յուսուֆն այդ վերաքննիչներին իր
մոտ կանչեց ու ասաց.

— Գավառների կառավարիչներին իմ անունից հայտ-
նեցեք, թող նրանք ալլահից վախենան, անարգարացի
գործեր չկատարեն, ժողովրդին նեղութուն չտան ու ցի-
րուցան չանեն, կաշառք չվերցնեն ու հավատացած լինեն,
վոր աղորինակ վարմունքները վերջվերջո նրանց գժբախ-
տության ու կորստի պատճառ պիտի դառնան: Ընդհակա-
ռակը՝ յեթե գավառների կառավարիչները իրենց որինա-
կան ուժկով բավականանան, միշտ իրենց պաշտոնում
կմնան. ժողովուրդը կսկսի նրանց հարգել, թաղավորները —
զնահատել, ու նրանց աստիճաններն որեցոր կավերանան:

Այդպիսի խրատներով շահը վերաքննիչներին ազատ
թողեց: Ապա հրամայեց, հնարավորության չափ, հողա-
վարձն իջեցնել, ամենուրեք նոր ձանապարհներ շինել և
այն վաչքերում, ուր այդ անհրաժեշտ է, պատվիրեց կա-
մուրջներ ու քարվանսարաններ կառուցել: Կարգադրեց չու-
րաքանչյուր նահանգում հիվանդանոցներ ու դպրոցներ
բանալ, անջրդի վաչքերը շուր անցկացնել: Վորբեալի
կանանց ու վորբերին, անդամալուծներին ու կուլերին
ոգնում էր ու հովանավորութուն ցույց տալիս: Նա հրա-

մայեց, վոր ամենուրեք ուսչալ իրավագետներն քանակը չգերազանցի ժողովրդի նրանց ունեցած կարիքին:

Արդարադատությունը, վոր պետութեան ամենակարևոր գործերից մեկն է, նա ուսչալ իրավաբանների իրավասութեանց ազատեց և փորձված ու հավատարիմ պաշտոնյաների հանձնեց, վորպեսզի ժողովուրդը դատական գործերում ամբողջովին ուսչալ իրավաբաններից կախումն չունենա, նրանց իր միակ ապաստանը հիմարե ու կառավարութեանց չհեռանա: Նա հրամայեց, վորպեսզի ամենուրեք պետական հողերի բաշխումը վերապահվի հատուկ հանձնաժողովի՝ բաղկացած չորս բարեպաշտ անձնավորութեաններից, վորոնք հատուկ ցուցակների համաձայն՝ յուրաքանչյուր գավառում կբաժանեն աղքատների մեջ և այդ մասին շահի դիմանատունը տեղեկագրեր կուղարկեն: Յեմ հետո՝ չլինի թե աղքատներից վոմանք պետական հողերից ոգտվեն, իսկ մշուսները վոչինչ չստանան: Նա հրամայեց, վորպեսզի հինգերորդ մասը չգանձվի¹ և իմամի համար տեղի ունեցող այլ ժողովարարութեանները վերացրեց, վորպեսզի որհնված մարգարեյի սերունդը՝ վոգորմութեան ուղելով՝ ստորացումների չենթարկվի, այլ ուրիշների նման վորեւե արհեստով իրեն համար մի կտոր հաց վաստակի: Գավառներում հայտարարված էր, վոր այլևս վոչվոք չհամարձակվի շահին, մինիստրներին ու պալատականներին ընծաներ տալ ու նվիրաբերութեաններ անել, վոր վոչվոք չձգտի այդպիսի նվեքներով կառավարութեան իր կողմը քաշել: յուրաքանչյուրը պարտավոր էր իմանալ, վոր միմիայն նրա անմեղութեանն ու անարատ ծառայութեանն արդարացման միջոց հանդիսանում: Յուրաքանչյուր գավառում ֆինանսական վարչութեանը գավառական գան-

ձարան անվան տակ՝ հավատարիմ անձանց եր հանձնարարված: Պետական ծախսերը հատուկ հաշվեմատյաններում ելին արձանագրվում և հարկ չեղած դեպքում գավառական գանձարանի հաշվին վերաբերում: Հասարակ ժողովուրդը բոլորովին ազատված էր պետական ծախսերի (չեքի) մասին ունեցած հոգսից: Պետութեան արկյունքներն (մուտքը) ավելացնելու համար նա կարգադրեց, վոր վաճառականները, ստորին ու բարձր աղնվականութեանը, շահի ազգականները, նույնպես և ուսչալ իրավաբանները, հոգևորականութեանն ու այլ աստիճանավոր անձինք իրենց հասութեանց հոգուտ գանձարանի բաժին հանեն՝ քաղաքներում հասութի մեկ տասներորդ, գյուղերում՝ մեկ քսաներորդ մասը: Հրամայված էր գորքի ու ծառայողների ոռճիկը չուշացնել, քանի վոր դրա շնորհիվ պետութեան վրաս է հասնում, այլ առանց ուշացնելու գավառական գանձարաններից տալ: Վորոշված էր, վոր կալվածների վաճառքի ու գնման դեպքում արժեքի յուրաքանչյուր թուամանից հոգուտ գանձարանի հինգ շահի վերցվի: Գրավականների պարտադիր վաճառքի մասին չեղած որենքը վոչընչացված էր, քանի վոր այդպիսի որենքի գոյութեան դեպքում նա, ով փող պարտք տալով գրավական էր վերցընում, շահագրգռված չէր, վոր պարտքը վերադարձնելին, այլ, ընդհակառակը, կարիքավորին ստիպում էր գրավ դրած կաշքը ցածր գնով ծախելու:

Յերբ ավագ մուլա Ախունդ-Սամադը բերդի բանտում նստած՝ տեղեկացավ, վոր իր աստիճանն ու պաշտոնը մուլա Թամագանին է հանձնված, վշտից հանկարծամահ չեղավ: Իսկ շահ Յուսուֆն այլևս հրամայեց, վորպեսզի Ղազվինի փողոցները լախացվեն, իսկ այն տեղերը, ուր հորեր կային, պատվիրեց ծածկել, վորպեսզի անցորդները մեջը չընկնելին: Նա դատարանի համար ազգաբնակչութեան գանգատները լսելու նկատմամբ կարգ ու կանոն հաստատեց, վորպեսզի Ղազվինի աղբատ աղգարնակութեանը, տիրոջ

¹ Հինգերորդ մասը սկզբում պատերազմական ավարի այն մասն էր, վոր որենքով հասնում էր կառավարութեան Հետագայում հենգերորդ մասը գանձվեց և կալվեց վոչ միայն պատերազմական ավարից, այլ ուրիշ հասութեաններից: Պարկապատանում հնգամասը հոգուտ մարգարեյի սերունդների յեր գանձվում:

թանգութեան պատճառով, շահի շտեմարաններէյ հացահատիկ տան:

Հետո ելի շահը վերահասու ու փորձված մարդկանցից մի խորհրդակցութիւն հրավիրեց՝ քննելու աչն հարցը, թե ի՞նչ կերպ կարելի չե ջուր բերել Ղազվին, պատվիրեց նախազիծ պատրաստել և ներկայացնել իրեն ի հաշեցողութիւն:

Շահ Յուսուֆի գահ բարձրանալուց հետո մի շաբաթ անցավ: Ամեն որ ժողովուրդը վկա չեր լինում նրա իմաստութեան ու արդարութեան նորանոր հայտնադործութիւններին: Պարսկաստանի համար բարորութեան ու բախտի որեր վրա հասան:

Սակաչն ի՞նչ սգուա: Մարդկային ցեղը չերբեք իր վիճակից գոհ չի լինում: Դրախտում մեր հայր Ադամին ու մայր Յեվային ի՞նչ եր պակասում, վոր նրանք ասածու հրամանը խախտեցին ու գրախտից արտաքսվեցին: Մարդն ալիպես է: Ղազվինի բնակիչներն ալ ժամ ամեն որ չեջին տեսնում, թե ինչպես բերդի պատերի վրա հանցավորներ են կախում, չեջին դիտում, թե ինչպես շահի հրապարակում գահիճը գլխատում եր մարդկանց, նրանց կախազան բարձրացնում, աչքերնին հանում: Այդ նրանց համար շատ զարմանալի չեր: Սկզբում նրանք ասում ելին.

— Կարծես թե նոր թագավորը շատ բարի ու մեղմ մարդ է:

Ապա սկսեցին դատել նրա բարութեան ու մեղմութեան մասին: Նրանք՝ բնավորութեան հիմարութեանն ու թուութեանը վերագրեցին: Բացի աչդ՝ նրանք շահ Յուսուֆի մեջ հազար ալ և ալ թերութիւններ ելին գտնում: Կարճ ասած՝ ալիպիսի բարի թագավորի իշխանութեան տակ ապրելը նրանց համար շատ ծանր եր թվում: Պաշտոնանկ չեղած պաշտոնյաները ժողովրդի ալիքինակ արամադրութեամբ ոգտվեցին և փոշ մի զեպք ձեռքից բոց չեջին թողնում ասանց սգուա քաղելու: Նրանցից չուրաքանչյուրի

մտքով խոսվարարութիւնն ու ապստամբութիւնն եր անց կենում. շատով Ղազվինում վրդովմունք բռնկվեց:

Ապստամբութեան առաջին պատճառը պաշտոնանկ ախոռապետն եր: Նա փողոցում նախկին գանձապանին պատահեց, նրա հետ միասին քալեց ու սկսեց հարցովորձ անել:

— Տեր իմ աստված, աչդ քեզ եմ տեսնում, միրգա Հաբիբ. հը, ժողովուրդն ի՞նչ է ասում մեր նոր թագավորի մասին:

Միրգա Հաբիբը պատասխանեց.

— Նոր թագավորից ժողովուրդն արդեն չերես և թեքել: Այժմ նրան հիմար ու զատարկապորտ մարդ են համարում:

— Յես ու իմ ալլահը, միրգա Հաբիբ, ժողովուրդը մեզնից ավելի խելոք է: Նրանք ճշմարիտ են ասում: Տեր իմ աստված, ի՞նչ հիմարութիւն գործեցինք: Մի ինչ-վոր անհայտ թամբագործի գահ բարձրացրինք ու մեզ համար թագավոր դարձրինք: Ինքներս մեր գլխին փորձանք բերինք: Մեր ծառայութեան ու հովատարմութեան համար նա մեզ պաշտոնից գրկեց և ամբողջ չերկրում, վորպես շների... աստված է վկա, չկա ավելի մեծ անպատվութիւն մեզ համար, քան աչն, վոր մենք կրեցինք:

Գանձապան.— Բայց չե՞ վոր մենք նրան շահ Աբբասի հրամանով թագավորի տեղ ընդունեցինք: Ի՞նչ կարող ելինք անել:

Ախոռապետ.— Ծիշա է: Աչն ժամանակ շահ Աբբասը մեր թագավորն եր. ու մենք նրա հրամաններին պիտի չենթարկվելինք: Բայց աչժամ, չերը շահ Աբբասը չկա, ի՞նչն է արգելում մեզ գահնկեց անել և սպանել աչդ անիծված անաստվածին, վորն, ասում են, հովատում է հողինների տեղափոխութեան: Իսկ հետո մենք Սեֆեիդների տնից վորևէ արքայազնի գահ կնտեցնենք, վորն իր ազնվական ծաղումով գահին ու թագին արժանի կլինի:

Կանգնողան. Այն, զոր լավ ես տեսնուի: Այդ բանի նկատմամբ չես քեզ հետ լիովին համաձայն եմ: Բայց մենք չերկուսով լինչ կարող ենք անել: Գնանք հրետանապետի մոտ ու նրա կարծիքը հարցնենք: Ձե վոր նա չեւ պաշտոնանկներից ե:

Նրանք չերկուսն ել հրետանապետի տունը գնացին: Հրետանապետը նրանց գալուն շատ ուրախ եր: Մեծ հետաքրքրութեամբ լսեց նրանց ասածները և ամեն ինչում, վոր ապստամբութեան եր վերաբերում, նրանց հետ համաձայնեց:

Նա ասաց.

— Բայց այդ գործը առանց հեծելազնդի պետ Բեքիր-խանի գլուխ չի գալ: Մենք Բեքիր-խանի հետ սերտ բարեկամներ ենք: Մեր գործին նրան կողմնակից անելը չես ինձ վրա չեմ վերցնում: Յես նրան կասեմ, վոր այդ անաստված Յուսուֆի թագավորութեան որով նրա հետ ել կարող ե անալիսի դժբախտութեան պատահել, վորպիսին անսպասելիորեն մեր գլխին չեկաւ: Յես հավատացած եմ, վոր այս խոսքերը կազդեն Բեքիր-խանի վրա, քանի վոր չերեկ ընդունելութեան ժամին շահը նրա վրա բարկացաւ ու հայտնեց նրան ան պատճառով, վոր նա հարբած վիճակում մզկիթ չեկաւ աղոթելու համար: Յեթե Բեքիր-խանն այդ բանին համաձայնի, նրա հետ կհամաձայնի նաեւ հետեակ գործի պետ Փարաշ-խանը, վորովհետեւ Փարաշ-խանը Բեքիր-խանի չերկրորդական չեղբայրն ե ու նրա փեսան և վոչ մի բանում նրան չի հակասի: Իսկ դուք վորի չեւք ու գնացեք Ղազվինի նախկին գնեւալ-նահանգապետի մոտ ու նրան մեր կողմը թեքեք: Հետո հանձնարարեք նրան խորհրդակցել պաշտոնից հրաժարեցված քաղաքապետի ու քաղաքի թաղապետերի հետ ու նրանց կարծիքն իմանալ այդ գործի մասին:

Դավադիրները ցրվեցին: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր գործով գնաց: Ամեն ինչ շատ շուտ գլուխ չեկաւ: Յերեք-

չորս սրվա ընթացքում, ուժ հետ վոր պետք եր, բանակեցին: Բոլորն ապստամբութեան մտքին համաձայնեցին ու պատրաստվել սկսեցին: Դավադիրները վորոշեցին շահի ապարանքը (պալատը) շրջապատել չորեքշաբթի առավոտ և, ներս խուժելով, շահ Յուսուֆին գահընկեց անել ու սպանել: Ապա կամենում ելին Սեֆեհիդների տնից նոր թագավոր ընտրել:

Նշանակված որն առավոտյան, չերը դեռ շահի ապարանքի դարպասները չեյին բացվել, սպառազեն ձիավորներն ու հետեակները պալատը պաշարեցին: Շահ Յուսուֆին իմանալով այդ մասին՝ հրամայեց դարպասները չբանալ: Այդպիսի անթույլատրելի գործողութեաններ շահ Յուսուֆն սպասում եր նախկին ավագ մուլա Ախունդ-Սամադից, գլխավոր հրամանատար Զաման-խանից, վեզիր միրզա Մուխսինից, ֆինանսների մինիստր միրզա Յախյուլից, ավագ աստղագուշակից և մեկյանա Զեւալ-եզ-զինից, վորոնք մեծ ազդեցութեան ունեւին և ափաշկարա նրան չեյին համաւերում: Այդ իսկ պատճառով ել իր գահ բարձրանալու որից՝ նախազգուշութեան համար՝ նրանց բանտ նստեցրեց: Սակայն վտանգն այլ կողմից եր սպառնում: Շահ Յուսուֆի բարյացակամներն այդ մասին տեղեկանալով՝ զինված ու մեծ խմբերով նույնպես սկսեցին շահի պալատի մոտ ժողովել: Նրանք դավադիրներին դեմ առ դեմ չեւան, սկսեցին նրանց խորհուրդ տալ ու հորդորել, վոր նրանք իրենց մտադրութեանից չետ կենան, սակայն անողուտ: Վոչ մի բանակցութեամբ գործը չեր կարելի ուղղել: Իրար վրա հարձակվեցին, տուրուղմիտն ու տրաքոցներն սկսեցին: Աշխարհի իսկական վերջն եր: Յերկու կողմից ել՝ վոչ գլուխ, վոչ ել հողի ելին խնայում: Վերջապես հրացանաձգութեանը դադարեց, թրերով ու սրերով իրար վրա հարձակվեցին: Արյունը ջրի նման եր հոսում: Ճակատամարտը ծալրահեղ կատաղութեամբ չերեքուկես ժամ տևեց: Վերջապես, շահ Յուսուֆի կողմնակիցների մեջ թուլու-

թիւնն ու կազմաւորութիւնն նկատուից, փորձահետեւ անշնորհ հակառակ ժողովարարը քաղաքից դուրս չեկավ և քիչ-քիչ սկսեց խտովարարներին միանալ, վորը և վերջիններէս քահակի և ուժի աճեցման պատճառ հանդիսացավ: Այդ իսկ պատճառով ել շահ Յուսուֆի կողմնակիցները ջարդակցին, և յուրաքանչյուրն աշխատում եր կռվի դաշտից վորևէ կերպ իր գլուխն ազատի ու հոգին փրկի: Խռովարարները հարձակվեցին ու շահի պալատի դարպասները կոտրեցին, ներս մտան և սկսեցին շահ Յուսուֆին փնտռել, բայց չգտան: Շահ Յուսուֆը կորավ: Վոմանք ասում են, վոր կռվի ժամանակ իր կողմնակիցների մեջն եր գտնվում, խրախուսելով նրանց իր ներկայութեամբ, և սպանվել և կռվում: Ուրիշները պնդում են, վոր նա աննկատելիորեն դուրս չեկավ ամբոխի միջից ու չքացավ: Կարճ ասած՝ վոչ սպանվածների մեջ կար նրա գիակը, վոչ ել այդ ուրից հետո մի ալ տեղ չերևաց: Ապստամբները շահի պալատը կործանեցին և շուկայում ցիրուցան լեղան: Նրանք բոլոր խանութներն ու քարվանսարանները թալանեցին: Հետո հրեական ու հայկական փողոցներն անցան: Աչնտեղ բոլորին կողոպտեցին ու անաքանդ արին: Շատ անիրավութեաններ ու չարիք գործեցին: Արևը մայր մտավ: Յուրաքանչյուրն իր տունն ու տեղը վերադարձավ: Խռովութեանն ու հուզմունքը հանդարտվեցին:

Հաջորդ որը դավադրութեան պարագլուխները շուտով դեպի բերդ ուղղվեցին, գլխավոր հրամանատար Զամանխանին, վեզիր միրզա Մուխսինին, ֆինանսների մինիստր միրզա Յախյուզին, մեկնաւ Զեմալ-եդ-դինին և ավագ աստղագուշակին բանտից ազատեցին, պատմեցին նրանց այն մասին, ինչ վոր տեղի ունեցավ, և հարցրին.

— Սեֆեհիդների տան վո՞ր արքայագինն եք այժմ թագին ու գահին արժանի համարում:

Մեկնաւ Զեմալ-եդ-դինն ասաց.

— Տերը ձեզ հետ: Ասացեք, այժմ ամսի քանինն եւ Ախուռապեան ասաց.

— Այսօր նոր-տարվա տանովեցերուդ որն եւ:

Մեկնաւն ուրախացավ ու ասաց.

— Մի վշտանաք: Ապստամբութեանը յերեկ տեղի ունեցավ, կնշանակե, դժբախտութեանն արդեն պատահել եւ: Սեֆեհիդների արքայագիններից և վոչ մեկը պիտանի չե թագավորութեան համար: Նրանք բոլորն ել հիմար ու կույր են: Նրանցից մեկին շահ Իսմայիլ IX-ը կուրացրեց, իսկ մյուսներին՝ ինքը շահ Աբբասը: Նրանք բոլորն ել անպետք են: Իսկ մեր թագավորը դարձյալ շահ Աբբասը կլինի: Ախուռապեան ասաց.

— Մենք նրա թագավորութեամբ շատ գոհ ենք: Նրա ժամանակ մենք բոլորս ել լավ ելինք ապրում: Ի՞նչ ոգուտ, վոր նա գահից ու թագից հրաժարվեց և չքացավ: Այժմ մենք չգիտենք, թե վսրտեղ ե նա:

Մեկնաւն ծիծաղեց ու ասաց.

— Նրա համար գահից ու թագից հրաժարվելու պատճառ կար: Այժմ այդ պատճառի ժամը անցել եւ: Մենք գիտենք, թե նա ուր ե թագնվել: Գնանք ու նրան պալատ բերենք:

Բոլորը վերկացան ու գնացին դեպի այն տունը, ուր շահ Աբբասն եր թագնվել: Նրանք վերցրին նրան ու շահի պալատը բերին: Առաջվա նման գահն ու թագը ելի նրան ելին պատկանում, բոլոր գործերը հին կարգով ընթանում, ասեա թե ըսկի վոչինչ չեր պատահել:

Զամանում եմ լեա աստղերի հիմարութեան վրա, թե ինչպես նրանք գլխի չընկան, վոր պարսիկները խաբում են նրանց: Թամբագործ Յուսուֆը յերեք պարսից շահ չի լեղել: Պարսիկները շինծու կերպով նրան իրենց վրա թագավոր կարգեցին: Հնարավոր ե արդյոք այդպիսի թշուրի-

մացութիւն, վոր աստղերը թուլ տվին պարսիկներին
խաբելու իրենց, խորտակեցին անբախտ ու անմեղ թամ-
բազործ Յուսուֆին, շահ Աբբասին մի կողմ թողին և նրա
բառասուն տարվա թափած արշան ու անգլխութունների
վրա ուշադրութիւն չդարձրին: Շահ Աբբասի սատր ան-
գլխութան որինակ հանդիսացավ իր սեփական վարդու-
սպանութիւնը. նա հրամայեց իր յերկու վարդիների աչ-
քերը հանել: Նա ալեւ տղա չունեցավ: Նրան իր թուր
հաջորդեց:

Սակաջն աստղերին ինչո՞ւ նախատել: Նրանք գեպի
շահ Աբբասի անձնավորութիւնը թշնամութիւն չեղին տա-
ծում: Նրանք միայն նոր-տարվա տասնհինգերորդ ուրը գա-
հընկեց պիտի անելին նրան, ով թագավոր էր Պարսկաս-
տանում, և դժբախտացնելին: Այդ ժամանակ պարսկական
գահին թամբազործ Յուսուֆն էր բաղմել: Այդ իսկ պատ-
ճառով էլ աստղերը նրան դժբախտութեան մեջ ձգեցին:
Աստղերի մտքովն անգամ չէր անցնում, վոր պարսիկները
նրանց կխաբեն, իսկական թագավորի փոխարեն կեղծ
թագավորին կենթարկեն նրանց հարվածներին:

73658

9-1-62 20 409